

УДК 378.4

DOI: <https://doi.org/10.17721/2415-3699.2023.17.03>

Олександр ДЕРКАЧ, д-р філософії, асист.

ORCID ID: 0009-0005-0963-8187

e-mail: oleksandr.derkach@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УНІВЕРСИТЕТСЬКА АВТОНОМІЯ – МІЖ ІДЕЄЮ ТА ПРАКТИКОЮ

Розглянуто тлумачення сутності університетської автономії й академічної свободи. Проаналізовано підходи до визначення понять "університетська автономія" та "академічна свобода", як вітчизняними так і зарубіжними дослідниками, а також тлумачення цих понять у нормативно-правових документах. Висвітлено аспекти законодавчого забезпечення з питань університетської автономії та наведено приклади їхнього застосування у практичній діяльності. Наведено лінгвістичне тлумачення терміну "автономія". Визначено, що актуальність дослідження університетської автономії вирізняється складністю самого поняття автономії. Зазначено, що провадження університетської автономії посилює відповідальність закладів вищої освіти за якість надання освітніх і наукових послуг, сприяє підготовці висококваліфікованих фахівців і професіоналів у майбутній трудовій діяльності. Визначено, що запровадження автономії українських університетів передбачає становлення конкуренції серед університетів, що забезпечить конкурентоспроможність їх на ринку надання освітніх послуг. Однак для цього необхідним є одночасне впровадження всіх видів університетської автономії задля ефективного розвитку нового, професійного та головне якісного простору вищої освіти в Україні. Під час наукового пошуку було з'ясовано, що автономія закладів вищої освіти є одним із фундаментальних принципів Болонського процесу, а також те, що питання академічної свободи й університетської автономії неодноразово порушувалися під час міжнародних конференцій під егідою Наглядової ради Великої хартії університетів. Проаналізовано умови здійснення університетської автономії відповідно до принципів законності та відповідальності перед суспільством. Визначено основні положення університетської автономії й академічної свободи сучасної системи університетської освіти.

Ключові слова: університетська автономія, академічна свобода, Болонський процес, вища освіта, університетська освіта, заклади вищої освіти.

Вступ

Усім відомо, що в усі періоди існування закладів вищої освіти, університети завжди боролися за свою автономію, а також свободу викладання й автономії в дослідженнях. Традиційною метою університетів – це є їхня абсолютна автономія. Зараз важко говорити про домінування якоїсь однієї ідеї, яка могла б керувати функціонуванням сучасного університету. Заклади вищої освіти, зокрема й університети – це заклади, які на кожному етапі свого історичного існування й розвитку були об'єктом не лише жвавої інтелектуальної дискусії, а й реальної боротьби за владу. Про це свідчить багато історичних джерел у вигляді законів про освіту, виступів учених, записів диспутів, наукових публікацій. Із самого початку свого існування вища освіта була об'єктом зацікавлення правителів, оскільки вона є важливим інструментом для здійснення впливу та формування суспільної свідомості. **Метою та завданнями статті** є показати трансформації та переплетення автономії університетів на тлі розвитку закладів вищої освіти. Звернути увагу на те, що справді концепція університетської автономії є одним із найважливіших принципів, що впливає на функціонування вищої освіти та системний характер університетів.

Огляд літератури. Вагомий внесок у вивчення питання університетської автономії зробили В. Мокляк, В. Луговий, А. Бойко, Н. Брехунець, Н. Дем'яненко, С. Клепко, О. Кривоноженко, М. Поляков, В. Савчук, С. Сірополко, І. Стражнікова, В. Сушко, Г. Черевичний, А. Кшивонь та ін.

Адам Кшивонь виділяє чотири аспекти автономії університетів – нормативний, науковий, організаційний і фінансовий. ЗВО мають право видавати нормативні акти, що регулюють їхню внутрішню діяльність. Законодавець може встановити межі цих норм. Основним обмеженням є сфера конституційних прав і свобод особи, яка повинна дотримуватися освітнім законодавством. Автономія в науковому вимірі стосується свободи вибору змісту та методології викладання також проведення досліджень і має обмежуватися міжнародними та національними вимогами до навчальних програм і кваліфікацій

викладачів. Організаційний аспект реалізується у виборі керівництва університету та свободі формування внутрішньої структури університету, наприклад, поділу на структурні підрозділи. Завдяки фінансовій автономії університети можуть проводити власну інвестиційну політику, звертатися за позабюджетним фінансуванням, стягувати плату за деякі освітні послуги та самостійно розпоряджатися своїми активами (Кшивонь, 2014).

Результати

Варто зазначити, що автономія університету – це його право визначати власну місію, встановлювати цілі та цінності, якими він керується (Лютій, 2009). Автономія також має бути способом гарантування реалізації прав і свобод особи, особливо тих, що стосуються сфери науки. Автономію ще також називають "творцем університетської системи" і способу визначення його ролі в академічному, соціально-економічному та міжнародному середовищі (Лютій, 2009).

А. Крисоватий зазначає, що "Університетська автономія має сприяти досягненню головної стратегічної мети освітньої сфери – конкурентоздатності українського фахівця на глобальному світовому ринку трудових відносин та відповідного здобуття гідного місця Україною в когорті інтелектуальних і високоосвічених європейських держав" (Крисоватий, 2014).

З іншого боку, останнім часом усе частіше говорять про зловживання університетською автономією та неправильне тлумачення цього поняття самими університетами. Це призводить до впровадження університетами рішень, які не відповідають загальноприйнятому законодавству, порушуючи, серед іншого, конституційний принцип рівності, або нехтування вимогами демократичної правової держави, такими як принцип законно набутих прав, принцип відсутності зворотної дії закону, чи принцип прозорості публічної діяльності.

Як уточнює І. Власова, важливо, щоб відбувся розвиток досліджень із питань університетської автономії більш глибоко вітчизняними вченими, а також мають бути дослідження присвячені проблемам у сфері управління вищою освітою, аналізу змісту й ролі вищої освіти

в соціально-економічному розвитку; фінансування освіти, зокрема вищої; взаємозв'язку автономії університету з поняттями якості вищої освіти, підзвітності й соціальної відповідальності. На основі критичного аналізу І. Власова встановила, що у вітчизняній і зарубіжній літературі наявні поняття: "академічна свобода", "автономія", "інституціональна автономія або автономія університету", складовими якої є організаційна, академічна, кадрова, фінансова автономія (Власова, 2019).

В. Мокляк стверджує, що з поняттям "автономія закладу вищої освіти" тісно пов'язано поняття "академічні свободи". Ми розуміємо автономію закладу як його зовнішню самоідентифікацію, а академічну свободу – провідний принцип внутрішньої організації його діяльності (Мокляк, 2014). У міжнародній практиці автономія університету ґрунтується на принципі дотримання академічних свобод. Академічні свободи – це самостійність суб'єктів навчального процесу в максимально допустимих межах, вияв паритетності у стосунках викладачів і студентів, максимально демократична процедура навчання, право студента, а також і викладача, вибирати навчальні курси поза певним обсягом обов'язкових, право кафедри та викладача формувати зміст навчальної дисципліни, право викладачів вибирати керівників факультету, закладу, а також самостійність закладу вищої освіти в організації навчального процесу тощо. Рівень і характер академічних свобод і є тим показником, який характеризує реформи у вищій освіті будь-якої країни (Морозов, 2000).

Виходячи з лінгвістичного тлумачення терміну "автономія", варто зазначити, що воно походить із грецької мови (*auto* – володіти, *nomos* – закон) і означає створення власного внутрішнього права й управління внутрішньою організацією. З ним також пов'язані такі терміни, як незалежність, самоврядування, самостійність. Уже на рівні законодавства вона вважається одним із основних елементів академічної свободи, перерахованої поряд зі свободою творчості та наукових досліджень (Морозов, 2000).

Н. Дем'яненко говорить про те, що в кожній країні автономія трактувалася і трактується по-різному, тому про неї можна говорити як про певне узагальнене поняття, що передбачає отримання закладами освіти тих чи інших свобод. Загалом під університетською автономією мається на увазі "самоврядування університету". Водночас зрозумілим є той факт, що повною мірою ізольованого від впливу держави й суспільства університетського самоврядування не існує. Є взаємна згода університетів, держави й суспільства в тому, що університети в силу завдань, які вони покликані вирішувати в державі й суспільстві, мають певну свободу дій для розв'язання цих завдань, тобто наділені автономією. Кожна з названих сторін має право накладати обмеження на цю свободу – залежно від історії і традицій окремої країни, від сутності влади і стану суспільства, від особливостей розвитку університетів. Водночас рівень обмежень держави та суспільства залежить від того, наскільки університети відповідають вимогам наукової освіти й культури. Водночас університет може активно відстоювати й розширювати автономію, звільняючись від тих чи інших обмежень. Однак лише небагатьма університетами досягається рівнозначне партнерство у відносинах із державою та суспільством (Дем'яненко, 2017).

Автономія, на думку А. Кшивонь, виражається в тому, що університети контролюють власні дії та власний розвиток і вдосконалення. Він зазначає, що автономія асоціюється не лише із самовизначенням, а й із самопізнанням, саморозвитком і самовдосконаленням. Також А. Кшивонь зазначає, що автономія передбачає

особисту свободу, незалежність, але також відповідальність за власний вибір і дії, що виражається в реальній здатності самостійно керувати окремими факторами діяльності. Автор говорить про те, що варто також згадати реляційний підхід до автономії, згідно з яким відносини мають ключове значення для функціонування суб'єкта. Вони стають основним джерелом почуття ідентичності і можливості, необхідні для автономного функціонування (Кшивонь, 2014).

Автономія закладів вищої освіти є одним із фундаментальних принципів Болонського процесу. Питання академічної свободи й університетської автономії неодноразово порушувалися під час міжнародних конференцій під егідою Наглядової ради Великої хартії університетів. Magna Charta Universitatum, угода, підписана ректорами європейських університетів у 1988 р. у Болоньї, визнає одним із основних принципів те, що "університет є автономною установою, навколо якої зосереджене соціальне життя, незалежно від географічного розташування та історичних традицій; університет – здійснюючи наукові дослідження та освітню діяльність – створює, підтримує та поширює культуру" (Дем'яненко, 2005). Ерфуртська декларація, підписана в 1996 р., передбачає, що автономія розуміється як "право академічних установ самостійно приймати рішення про вибір засобів реалізації поставлених перед ними або прийнятих ними завдань", так і академічна "свобода вчених критикувати вже набуті знання та проповідувати нові ідеї, погляди, зокрема суперечливі та непопулярні, без загрози втрати роботи чи привілеїв, які отримують у закладі вищої освіти", мають враховуватися державою. На положення Magna Charta Universitatum посилається Болонська декларація, підписана в 1999 р. міністрами вищої освіти 29 європейських країн, що започаткувало процес суттєвих змін в освітніх системах окремих країн (Спільна декларація міністрів освіти Європи "Європейський простір у сфері вищої освіти" 1999). Декларація прямо і чітко визнає необхідну незалежність і автономію університетів. 2012 р. країни-члени Ради Європи ухвалили Нову Рекомендацію щодо громадської відповідальності за академічну свободу та інституційну автономію. Згідно з рекомендацією, академічна свобода та інституційна автономія є основою цінності академічної освіти та служать загальному благу демократичного суспільства. Ця автономія виражається у свободі університету та його організацій від втручання ззовні, з боку органів державної влади й інших. Це основна умова для пошуку істини, як науковцями, так і студентами, що забезпечує освіту, навчання й дослідження без страху перед дисциплінарними наслідками.

Аналізуючи європейський і світовий досвід формування автономії в системі вищої освіти розвинених країн показує, що її було визначено такими тенденціями: централізацією управління й диверсифікацією типів закладів вищої освіти та їхніх навчальних програм, що супроводжувалося на регіональних і муніципальному рівнях децентралізацією управління. Завданнями децентралізації управління закладами вищої освіти, а саме: розробка загальнонаціональних стратегій і політики розвитку університетів; впровадження механізму та пріоритетів під час розподілу бюджетних коштів; здійснення державних програм і надання допомоги студентам мають вирішувати центральні органи державного управління у сфері вищої освіти: у США – міністерство освіти; у Японії – міністерство освіти, науки й культури; у Великій Британії – міністерство освіти й науки; у Франції –

міністерство національної освіти; у Німеччині – федеральне міністерство науки й освіти.

У Законі України "Про вищу освіту" 2014 р. поняття "автономія" та "академічна свобода" визначено так: автономія закладу вищої освіти – самостійність, незалежність і відповідальність вищого навчального закладу у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів у межах, встановлених цим Законом; академічна свобода – самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/ або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їхніх результатів і реалізується з урахуванням обмежень, встановлених законом (ЗУ "Про вищу освіту", 2014).

Основними завданнями університетів є розвиток науки, пошук істини та навчання критичному мисленню. У літературі з цього питання особливо підкреслюється допоміжна роль університетів щодо суспільства. Зв'язки між університетом і зовнішнім світом були підкреслені у вже згаданих міжнародних угодах (Велика Хартія та Болонська декларація). Університети не можуть ізолюватися від зовнішніх впливів, залишатися амбівалентними щодо цивілізаційних змін і суспільних потреб і навіть мають задовольняти останні. Підкреслюється велике значення університету для регіонального розвитку економіки та культури (Górniewicz, 2013). Вони є не лише джерелами інновацій, прогресу та винахідливості, а й місцями накопичення соціального капіталу, інкубаторами демократії та кузнями громадянських позицій. Починаючи із загального твердження про те, що загальна освіта стала найважливішою рушійною силою економічного та цивілізаційного розвитку сучасного світу, можна зробити висновок, що реалізація автономії має служити безперешкодному виконанню університетом своєї місії. Однак це супроводжується питанням про межі автономії.

Звідси можна зробити висновок, що сама автономія, як гарантована законом можливість вирішувати власні внутрішні справи може бути фактично обмеженою. Це відповідає концепції призначення вибраних компетенцій автономному суб'єкту, такому як університет. У категорії автономії розрізняють інституційну й індивідуальну автономію. Інституційна автономія стосується відносин і ступеня незалежності відносно до суб'єктів за межами університету, тобто передусім до держави. Індивідуальна автономія, навпаки, пов'язана зі свободою проводити дослідження, обирати його напрям і методику навчання. Інший поділ стосується внутрішньої та зовнішньої сфер. Внутрішня автономія включає право обирати керівників, приймати кадрові рішення або організувати дисциплінарне судочинство. Другий вид автономії – це свобода від несанкціонованого втручання, чи обмеження з боку органів державної влади (Буднік, 2012). Необхідно також зазначити, що в сучасних академічних реаліях потрібно звернути увагу на той факт, що університетська автономія вимагає відповідальності за виконання зобов'язань перед університетом.

Умовою здійснення вищезазначених повноважень відповідно до принципу законності, є їхнє застосування в межах передбачених законом делегувань, якщо вони взагалі визначені. Приклад того, як реалізується університетська автономія, дає загальний огляд змісту цієї концепції та дозволяє побачити, що автономія слугує своєрідним інструментом. Інструмент, призначений для

забезпечення реалізації передбачуваних цілей вищої освіти у спосіб, який є найбільш відповідним для науки й освіти високого рівня, тобто самою академічною спільнотою та відповідно до встановлених цінностей. Кшивань А., стверджує, що "автономія університету стосується насамперед двох його основних функцій: навчання та дослідження" (Кшивань, 2014).

Через володіння повноваженнями, наданими в межах автономії, університет іноді порівнюють з адміністративною установою – суб'єктом, який не є ні урядом, ні органом місцевого самоврядування, але має незалежність у прийнятті рішень. Отже, вона має корпоративну владу над певною соціальною групою і не є ієрархічно підпорядкованою владі та виконує свої функції незалежно. Упровадження університетської автономії посилює відповідальність закладів вищої освіти за якість надання освітніх і наукових послуг і сприяє підготовці висококваліфікованих фахівців. Варто зазначити, що запровадження автономії українських університетів передбачає становлення конкуренції серед університетів, що забезпечить їхню конкурентоспроможність на ринку надання освітніх послуг. Проте для цього необхідним є одночасне впровадження всіх видів автономії задля ефективного розвитку нового та головне якісного простору вищої освіти в Україні. Розвиток університетської автономії та академічної свободи в Україні повинен мати безперервний характер, а також повинен враховувати світовий досвід становлення та розвитку університетської автономії й академічної свободи.

Дискусія і висновки

Отже, університетська автономія передбачає баланс між правом вибору стратегії академічного, фінансового, кадрового, організаційного розвитку та відповідальністю університету за якість наданих освітніх і наукових послуг. Сполучення свободи та відповідальності університету забезпечує йому повноцінну свободу й силу, на яку так сподіваються науково-педагогічні кадри і все громадянське суспільство України. Популяризуючи категорію свободи на університет як особливу форму академічної спільноти, можемо стверджувати, що автономія університету передбачає певну форму саморегульованої (що визначає його діяльність і ефективність) і регулюючої (що відображається у впливі університету на різні сфери суспільного життя) активності. Актуальність дослідження університетської автономії вирізняється складністю самого поняття автономії. Ефективна діяльність університетів у світі потребує гнучкості й адаптивності до нових викликів, що зумовлює необхідність забезпечення та розвитку автономії. З іншого боку, актуальною проблемою залишається забезпечення такого контролю з боку держави, яке б було стимулюючим і водночас орієнтованим на високий рівень якості освіти й досліджень. Пошук оптимального співвідношення університетської автономії й регулювання з боку держави обумовлює наявність різного ступеня автономії, яка так само може відрізнитися в різних сферах діяльності університетів (організаційна, кадрова, фінансова, академічна).

Складність визначення природи, рівнів і механізмів автономії університетів у сучасному глобалізованому світі обумовлює актуальність і необхідність подальшого вивчення цих питань. Кардинальні зміни в сучасному розвитку суспільних процесів вказують на перспективність подальших досліджень можливостей університетської автономії, а також вивчення ефективного досвіду зарубіжних країн і пошуку оптимального поєднання повноважень університетів і державного регулювання.

Список використаних джерел

- Власова, І. (2019). Автономія університетів: аналіз міжнародних документів. *Педагогічний процес: теорія і практика*, 1/2(64/65), 100–105.
- Дем'яненко, Н. (2005). Болонський процес і Велика хартія Університетів: класичний університет в єдиному Європейському регіоні вищої освіти (1988–2003). *Науковий вісник Миколаївського національного університету*, 2(10), 5–9.
- Крисоватий, А. (2014). Автономія університету: коди поступу. *Психологія і суспільство*, 3(57), 6–10.
- Лютий, Т. (2009). Що таке автономія університету сьогодні? *Науковий вісник Католицького університету Польщі "Етос"*, 2(1), 154–155.
- Морозов, С. (2000). *Словник іншомовних слів*. Наукова думка.
- Мокляк, В. (2014). Автономія як форма академічної свободи вищого навчального закладу. *Педагогічні науки*, 61/62, 97–102.
- Про вищу освіту. Закон України № 1556-VII (2014, 1 липня). *Відомості Верховної Ради України*. № 37–38. – Ст. 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
- Спільна декларація міністрів освіти Європи "Європейський простір у сфері вищої освіти" (1999). *Декларація Європейського Союзу*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text
- Budnik, A., (2012). *Autonomia szkół wyższych w świetle przepisów ustawy*. Prawo o szkolnictwie wyższym w: Suwaj P.J., Inflacja prawa administracyjnego. Warszawa.
- Demyanenko, N. (2017). The principle of university autonomy in substantiation of the idea and the world experience. *Magyar Tudományos Journal*, 7, 43–48.
- Górniewicz, J. (2013). *Szkolnictwo wyższe w Polsce po 1990 roku – sukces czy porażka systemu politycznego?* W: J. Górniewicz, P. Piotrowski, M. Warmański (Red.), *Szkolnictwo wyższe. Przekroje współczesnych problemów*. Centrum Badań Społecznych UW.
- Krzywoń A. (2014). *Konstytucyjne aspekty autonomii szkoły wyższej*. In A. Wiktorowska & A. Jakubowski (Ed.), *Prawo nauki. Zagadnienia wybrane*.
- Krysovaty, A. (2014). University autonomy: progress codes. *Psychology and society*, 3(57), 6–10. [in Ukrainian].
- Krzywoń A. (2014). Konstytucyjne aspekty autonomii szkoły wyższej. In A. Wiktorowska & A. Jakubowski (Ed.), *Prawo nauki. Zagadnienia wybrane*.
- Lyuty, T. (2009). What is university autonomy today? *Scientific Bulletin of the Catholic University of Poland "Ethos"*, 2(1), 154–155.
- Morozov, S. (2000). *Dictionary of foreign words*. Scientific thought. [in Ukrainian].
- Moklyak, V. (2014). Autonomy as a form of academic freedom of a higher educational institution. *Pedagogical sciences*, 61/62, 97–102. [in Ukrainian].
- Vlasova, I. (2019). Autonomy of universities: analysis of international documents. *Pedagogical process: theory and practice*, 1/2 (64/65), 100–105. [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 12.07.23
Прорецензовано / Revised: 20.07.23
Схвалено до друку / Accepted: 25.07.23

References

- About higher education (2014). Law of Ukraine dated July 1. No. 1556-VII. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, № 37–38. Art. 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

Oleksandr DERKACH, PhD, Assist.

ORCID ID: 0009-0005-0963-8187

e-mail oleksandr.derkach@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UNIVERSITY AUTONOMY – BETWEEN IDEA AND PRACTICE

The article considers the interpretation of the essence of university autonomy and academic freedom. Approaches to the definition of the concepts of "university autonomy" and "academic freedom" by both domestic and foreign researchers, as well as the interpretation of these concepts in legal documents are analyzed. The author highlights the aspects of legislative support for university autonomy and provides examples of their application in practice. The linguistic interpretation of the term "autonomy" is given. It is determined that the relevance of the study of university autonomy is characterized by the complexity of the very concept of autonomy. It is noted that the implementation of university autonomy enhances the responsibility of higher education institutions for the quality of educational and scientific services and contributes to the training of highly qualified specialists and professionals in future employment. It is determined that the introduction of autonomy of Ukrainian universities implies the establishment of competition among universities, which will ensure their competitiveness in the market of educational services. However, this requires the simultaneous introduction of all types of university autonomy for the effective development of a new, professional and, most importantly, high-quality higher education space in Ukraine. In the course of the research, it was found that the autonomy of higher education institutions is one of the fundamental principles of the Bologna Process, and that the issues of academic freedom and university autonomy have been repeatedly raised during international conferences under the auspices of the Supervisory Board of the Magna Charta of Universities. The conditions for exercising university autonomy in accordance with the principles of legality and responsibility to society are analyzed. The main provisions of university autonomy and academic freedom in the modern system of university education are identified.

Keywords: university autonomy, Bologna process, higher education, university education, higher education institutions.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у збиранні, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; у рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.